ЗАМОНАВИЙ ДУНЁ МЕДИАМАКОНИДАГИ РАҚОБАТДА ЎЗБЕК ТИЛИ ВА ТУРКИЙ ТИЛЛАР ИСТИҚБОЛЛАРИ

Каримов Бахтиёр Рахманович,
“Беруний авлодлари” жамоат фонди қошидаги Берунийшунослик илмий маркази директори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, фалсафа фанлари доктори, профессор

Туркий халқларнинг ҳозирги уйғониш даврида, уларнинг иқтисодий, сиёсий, маданий, лисоний ва кўп бошқа жиҳатларидан яқинлашувига янги имкониятлар туғилган замонда мазкур жараёнга кўмак бўладиган ўртатурк тилини яратишни таклиф қилмоқдамиз [1, 2, 3]. Бу тил ҳозирги ва аввал мавжуд бўлган туркий тилларнинг сўз бойлиги, тил қоидаларииии, нормаларини ўрталаштириш асосида нормаллаштирилган тилдир. Ўртатурк тили ва миллий туркий тилларнинг ҳудудий мақомлари, уларнинг миллатлараро мулоқотдаги, умумтуркий ва умумжаҳон аҳамиятига молик маълумотлар алмашувидаги вазифалари, алифбоси масалалари тадқиқ қилинган. Ўртатурк тилини яратишни туркий тиллар бирлигини таъминлашнинг янги замонавий усули сифатида қараш ўринлидир. Ўртатурк тилини барча туркий тилларнинг лингвистик қоидаларини ўрталаштириш усули билан яратиш, бу борада математик ва компьютер лингвистика усулларидан фойдаланиш таклиф қилинмоқда. Бу тил туркий тилларнинг тенгҳуқуқлилигини, ҳар бир туркий тил ўз минтақасида давлат тили сифатида сақланишини ва ривожини таъминлайди. Ўртатурк тили туркий ҳалқлар орасида ихтиёрий равишда ишлатиладиган миллатлараро мулоқот тили, умумтуркий ва умуминсоний аҳамиятга эга маълумотлар барча туркий миллатларнинг умумий ҳаракати билан жамланадиган тил вазифасини бажара олади. Натижада Туркий цивилизация Бирлашган Миллатлар Ташкилоти эътироф этадиган халқаро тиллар қаторига ўртатурк тили қўшилишига эришиши мумкин бўлар эди.

Тан олиш керак, Ғарб цивилизацияси информацион ресурсларда, интеллектуал салоҳиятда, инсон капиталида Шарқ цивилизациясидан ўзиб кетди. Ғарб цивилизациясининг тўрт тили (инглиз, рус, испан, француз) халқаро тиллар, жаҳон тиллари деб эътироф этилган. Шарқ цивилизациясининг фақат икки тили (хитой ва араб тиллари) шундай мақомга эга. Буюк мутафаккирлар меросининг жаҳон илм-фани ва маданияти тизимига киришида турли тиллардаги асарларнинг бир тилга таржима қилиниши катта аҳамият касб этади. VIII-XI асрларда араб тилига жуда кўп асарлар таржима қилинди ва бу Шарқ Уйғониш даврининг шаклланишига ёрдам берди. XII асрда кўп асарлар Европа локал цивилизациясининг илмий ва маданий тили бўлган лотин тилига таржима қилиниши роман ва герман халқларининг илмий ва маданий жиҳатдан тез ривожланишига, охир-оқибат Европада Уйғониш даврига, сўнгра Европа цивилизациясининг бошқа локал цивилизациялар устидан ҳукмронлигига олиб келди. Ўрталаштириш усули билан ўртаэрон, ўртаҳинд, ўртаславян, ўртагерман, ўртароман, ўртамалазия-индонезия, ўртадравид ва бошқа ўртатиллар яратилиши мумкинлиги кўрсатилган [1, 2, 3]. XXI аср – ахборот асрида ҳар бир локал цивилизация ўзининг ўрталаштирилган тилини ярата олса ва бу тилда ушбу локал цивилизация учун аҳамиятли ҳамда глобал маълумотларни тўплай олса, у тез ривожланиб, катта муваффақиятларга эриша оларди. Шунингдек, агар жаҳон цивилизацияси ўрталаштирилган жаҳон тилини яратганда, у ўзининг ижобий конструктив ривожланиши ва инсониятнинг глобал муаммолари ҳамкорликда ҳал қилинишига эришган бўлар эди [1, 2, 3].

Туркий тиллар алифбоси масаласини, фикримча, қуйидаги усул билан ечиш мақсадга мувофиқ. Туркий тилларнинг ҳар бирида ўрта ҳисобда 34 фонема ва жами ҳаммасида 39 фонема мавжуд. Ушбу 39 фонеманинг ҳар бирига биттадан 39 графема киритиш таклиф қилинмоқда. Бу графемалар тўрт ёзув тизими асосида тузилади: 1) лотин алифбоси асосида; 2) кирилл алифбоси асосида; 3) араб алифбоси асосида; 4) ўрхун-енисей ёзуви асосида.

Биз ўртабитик деб номлаган ушбу ёзув тизимида ҳар бир туркий тилда тузилган матн шу алифболарнинг бирида тузилиб, барча бошқа асосдаги алифболардаги вариантлари автоматик транслитерация орқали хатосиз шакллантирилади. Туркий тилли инсон матнни қайси алифбода ўқишни истаса, ўша алифбода ўқиш имкони бўлади ва у матнни ўз кўникмасига мос алифбода ўқийди. Туркий тилларнинг умумий 39 фонемасидан ҳар бир туркий миллат тилида муайян миқдордаги фонемалар тизими бўлади. Ушбу туркий тил ўз алифбосида шу фонемаларга тегишли графемалардан фойдаланади. Ҳар бир туркий миллатда ўзининг устувор алифбоси бўлади ва ушбу алифбода таълим тизими ташкил қилинади, китоблар нашр этилади, оммавий ахборот воситалари ишлайди, иш юритилади. Рақамлаштириш жараёнида барча маълумотлар электрон файл шаклида ҳам мавжуд бўлади ва компьютер дастурлари воситасида автоматик тарзда тегишли бошқа алифболарда ҳам шакллантирилиши мумкин бўлади. Туркий тиллар алифбоси масаласининг бундай ечими “ўртабитик” деб номланса яхши бўлади деб ўйлайман. Чунки агар “ўртаалифбо” десак кўп туркий тилларда алифбо деган сўзнинг ўзи йўқ, агар “ўртаалфавит” десак туркий тилларда қадимдан ўз тили ва ёзуви бўлмагандек тасаввур уйғонади. Ўртабитик ёзув тизими барча туркий халқларга қулай бўлади, чунки туркий халқлар ҳозирги замонда лотин, кирилл ва араб алфавитидан фойдаланади ва улар ўзи ўрганган, кўникмаси яхши алфавитда бутун Туркий цивилизация информацион фазосидаги маълумотлардан фойдаланиш имконияти мавжуд бўлади. Айни вақтда Туркий цивилизация информацион фазосидаги барча маълумотлар қадимги аждодларимиз ўзи яратган ўрхун-енисей ёзувида ҳам бор бўлади. Ўртабитик тизими ҳозирги замон ва ўтмишда мавжуд барча туркий халқларнинг меросини, информацион ресурсларини оптимал равишда ёзув тизими жиҳатидан, графемик жиҳатдан бирлаштиришга имкон беради.

Ўртатурк тилини яратиш бўйича халқаро илмий тадқиқот институтини таъсис этиш мақсадга мувофиқ. Ушбу институтда ҳозирги замонда ва ўтмишда мавжуд бўлган ҳар бир туркий тилдан бир тилшунос, яъни таҳминан 50 тилшунос, ҳамда 3-4 математик ва компьютер тилшунослиги мутахассиси фаолият юритса ўртатурк тилининг лисоний қоидаларини тахминан икки йилда ҳисоблаб чиқиш ва ўртатурк тилининг қоидаларини баён қилувчи китоб ҳамда тегишли луғатлар нашр қилиниши мумкин бўлар эди. Институт ходимлари асосан онлайн ишлаши мумкин. Натижада ўртатурк тили ҳозирги ва ўтмишдаги барча туркий тилларга яқинлашади. Бу тил туркий халқлар учун қардош, лекин бетараф, ҳеч қайси туркий миллатга айрим имтиёзлар бермайдиган миллатлараро мулоқот тили бўлиши керак. Шунингдек, у бутун туркий дунё учун аҳамият касб этувчи фан-техника ахбороти, адабий ва бошқа маданий қадриятларнинг ўзаро алмашув тили мавқеига эга бўлиши мақсадга мувофиқ. Ҳар бир туркий халқ вакили ўз она тилини билиш ва уни ўз юртида ишлатиш билан бирга, қўшимча равишда қардош ва яқин бўлган ўртатурк тилини қийналмай, осон ўрганади ёки ўрганмаса ҳам ўртатурк тилини тушунади.

Келажакда ўртатурк тили ҳар бир миллий туркий тилни халқаро тиллар (инглиз, рус, хитой, араб, француз, испан) ва бошқа миллий тиллар таъсири остида ўзига хослигини йўқотишдан муҳофаза қилади. Барча туркий тиллар бойлигидан фойдаланган ўртатурк тили ҳар томонлама ривожланган халқаро тиллар билан тенг беллашадиган, юксак даражада ривожланган тил сифатида туркий тамаддун бирлигини юқори поғонага кўтаришга ёрдам беради.

Ўртатурк, ўртаэрон, ўртаҳинд, ўртамалайзия-индонезия тиллари халқаро тиллар сифатида БМТ томонида тан олинса, Ислом цивилизацияси халқаро тил мақомидаги араб тилига қўшимча равишда яна ушбу тўрт халқаро тилга эга бўлади ва бу қўрсаткич бўйича тўрт халқаро тилга эга Ғарб цивилизациясидан олдинга ўтади. Ўртаҳинд тили Покистон,

Ҳиндистон ва Бангладешда яшаётган 500 миллиондан кўп мусулмонларни қамраб олади. Айни вақтда ўртаҳинд тили 700 миллиондан кўп ҳиндуизм ва буддизм конфессияларига мансуб шаҳсларни ҳам қамраб олади. Ўртадравид тили яратилса ва у ҳам БМТ томонидан халқаро тил мақомида тан олинса, халқаро тиллар таркибида еттита Шарқ тили ва тўртта Ғарб тили бўлади. Ўртатурк тили туркий миллатлар тили, маданияти, маънавияти ривожига хизмат қилади.

Ўртатурк тили сунъий тил эмас, у ҳозирнинг ўзида мавжуд тил, чунки биз қозоқча, қирғизча, туркманча, озарбайжонча, туркча, уйғурча, татарча, қорақалпоқча ва бир қатор бошқа туркий тилларда сўзлашаётган қардошларимизни таржимонсиз ҳам тушунамиз. Ушбу мулоқот жараёнида ишлатиладиган тилни биз ўртатурк тили деб атадик ва унинг мавжудлиги туркий халқлар вакилларига ўзаро мулоқотни амалга оширишга имкон бермоқда. Фақат ушбу шаклдаги ўртатурк тилининг ҳозирча норматив тизими йўқ, у интуитив тушунилади ва ишлатилади. Ўртатурк тилининг лисоний қоидаларини ҳисоблаб чиқиш воситасида унинг адабий тил сифатидаги стандартини яратишни таклиф қилмоқдамиз.

Ўрталаштириган тиллар тизими яратилиши асосида, уларни изолят тиллар билан бирга ўрталаштириб ўрталаштирилган жаҳон тилини, ўртажаҳон тилини яратиш мақсадга мувофиқдир. Ўртажаҳон тилининг имкониятлари жуда кенг бўлади. Аввало, бутун ер юзидаги инсонлар битта тилда гаплашиш имконига эга бўлади. Бутун дунё информацияси ўша тилда тўпланади. Бутун инсоният глобал муаммоларни ана шу тил орқали биргаликда ҳал этишига имконият пайдо бўлади. Ўртажаҳон тилининг яна бир фундаментал функцияси яхлит умуминсоний тафаккур ривожига, миллий ўзликлар билан бирга умуминсоният ўзлиги шаклланишига пойдевор яратилишидир.

Шу ўринда яна бир муаммо кўндаланг турибди: келгусида сунъий интеллект билан табиий интеллект орасидаги муносабат қандай кечади? Сунъий интеллектнинг умумий алгоритмик тиллар тизими мавжуд, лекин инсоният минглаб тилларда сўзлашади ва ҳозирча ягона мулоқот тилига эга эмас. Агар ўртажаҳон тили яратилса инсоният ҳам ўзининг барча информацион ресурсларини ҳар бир инсонга тушунарли тилда жамлашга қодир бўлар эди ва сунъий интеллект билан муносабатда инсоният ўз манфаатларини таъминлашга имконияти кўпроқ бўлар эди. [7, 8]

Ўртажаҳон тилининг яратилишига биринчи қадам сифатида ўртатурк тили яратилиши тезроқ амалга оширилиши керак. Шундан кейин бошқа локал цивилизациялар ҳам ўз ўртатилларини яратар эди. Бу эса, ўз навбатида, ўртажаҳон тили яратилишига асос бўлади. Ўрталаштирилган тиллар тизими ва ўртажаҳон тили рақамли дунёда фаоллашиб бораётган ёшлар учун ҳам жуда кенг имкониятлар эшигини очади.

1992 йилдан бошлаб ўртатурк тили ва ўртажаҳон тили ҳақидаги концепцияларимизни дўстим, таниқли олим Шоаҳмад Муталов билан бирга ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр қилдириб келамиз. Айни мавзуда 500 дан ортиқ илмий анжуманларда маъруза қилдик. Биз таклиф этаётган концепцияни бир қатор олимлар эътироф этишди. Баъзи тилшунослар бошида қаршилик кўрсатишган бўлса-да, кейинроқ тан олишди.

Шу ўринда бир воқеа эсимга тушди. Қирғизистонда бўлганимда, 2004 йил 31 августда ўртатурк тили ҳақидаги ғояларни буюк ёзувчи Чингиз Айтматовга ҳам гапириб берганман. Ўша пайт ёзувчи яқинда операциядан чиққани учун тушкунроқ кайфиятда эдилар. Мулоҳазаларимни эшитиб бирданига руҳланиб кетдилар ва кайфияти кўтарилиб: “Туркий халқларни бирлаштириш учун нима қилсак яхши бўларкан, деб кўп йиллардан буён ўйлаб юрар эдим. Балки маданият арбоблари, шоир ва ёзувчилар бу масалада ташаббус кўрсатар, деб умид қилар эдим. Сиз ҳамма учун маъқул бўладиган вариантни топибсиз. Бу улкан ғояни, албатта, амалга ошириш керак. Туркий халқлар ҳамкорликда ўртатурк тили илмий-тадқиқот институтини ташкил қилиши ва луғатларни ҳам тезроқ нашр этиши керак. Бу мавзудаги китобларингиз билан танишиб чиқай, ўз таклифларимни билдираман”, деган эди. Кейинчалик, ўша йили сентябрь ойида Чингиз Айтматов туркиялик журналистларга

“Ўртатурк тили менинг буюк орзуимдир” деган сарлавҳада интервью берган. Суҳбатни ўқиб жуда хурсанд бўлганман.

Келажакда ўртатурк тили ҳар бир туркий тилни жаҳон миқёсидаги тиллар таъсири остида ўзига хослигини йўқотишдан муҳофаза қилади ва ривожланишига ҳисса қўшади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртатурк тили. Ташкент: Мехнат, 1992; 2. Karimov B.R., Moutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent, 1993 (иккинчи нашр 2008 й., учинчи – 2019 й.);
3. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент: Фан, 2008. (второе изд. в 2019 году);
4. Karimov B. The oikumenic concept of nation and problems of development of languages. Qarshi: Nasaf, 2003;
5. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Якутск: Якутский гос. у2004;
6. Каримов Б.Р. Инсон, миллат, тил: тараққиёт муаммолари. Қарши: Насаф, 2003.
7. Karimov B.R. Beruniy merosi va insoniyat rivoji muammolari // Abu Rayhon Beruni: geographical and intellectual journeys. Abu Rayhon Beruniy: geografik va intellectual sayohatlar. Parij, 2023. 160-167 b.
8. Karimov B.R. Beruniy’s Legacy and Problems of Humankind development // Abu Rayhon Beruni: geographical and intellectual journeys. Abu Rayhon Beruniy: geografik va intellectual sayohatlar. Paris, 2023. 160-167 p.